

הרומאן הבלשי-פילוסופי של אומברטו אקו

א. דורית

כרשימה מבריקה משנת 1960 בשם "עובדות ביצירות בדיוניות" טוענת הסופרת האמריקנית מרי מקארתי, כי יהיו מחברי הרומאנים הגדולים שונים זה מזה מבחינת ההיבט הצורני של יצירתם ככל שיהיו משותפת לכולם האהבה לעובדות.

הבחנה זו מחזקת בשלל דוגמות: ב'אשליות אבודות' לבלזק מוקדש פרק שלם, שאין לו דבר עם הפעולה ברומאן, לתיאור תהליך הייצור של נייר; כשפייר מ'מלחמה ושלום' מגלה עניין בכונים החופשיים מתעכב טולסטוי באריכות על קורותיה של תנועה זו, שעל-אודותיה קרא בספריות, ובפרק על הנזיר הרוסי ב'אחים קרמזוב' מקדים דוסטויבסקי את כניסת זוסימה לתמונה בדיווח היסטורי על תפקיד הקשיש בסולם השיטה הנזירית. ב'הר הקסמים' מצוי הקטע המפורסם על שחפת, ב'אנה קרנינה' אנו לומדים כיצד מכינים מירקחת תות ובי'אמה' אנו נתקלים ברשימות תפריטים, תוכניות-ריקוד וחידות. חיידק העובדות מקנן גם ב'דקמרון' לבוקאצ'י, שאינו אלא אוסף סיפורים המעוגנים בפלורנץ של מגיפת 1348, שקטלה למעלה ממאה אלף תושבים. אנו לומדים, כי מקור המגיפה במזרח, על הסימפטומים הראשיים והמישניים, פסק הזמן שבין הופעת הסימפטום הראשון והמוות, דרכי ההידבקות, נקיטת אמצעי-זהירות היגיינים, תיאוריות רפואיות של תזונה נכונה ואורחות חיים מונעי הידבקות, פולחנים ואופני קבורה. מבחינה מסוימת, איפוא, 'דקמרון' הוא תרומה חלוצית בשטח הרפואה התיאורית. לא אתייחס כאן להצעת מקארתי הקובעת, כי מנה גדושה של עובדות היא זו המבדילה בין רומאנים ודגמים אחרים של פרזזה בדיונית, או להרהורי האבלות, שהיא מפטירה סביב מות הרומאן הבלזקי והדיקנסי; אבל אשתמש בהבחנה של אהבת העובדות כבואי לאפיין את 'השם של הוורד', הרומאן האיטלקי של אומברטו אקו, שבשנה החולפת תורגם לאנגלית, לאחר שהיה לרב-מכר במדינות-מערב אירופאיות רבות.

העלילה מתרחשת בימי-הביניים במינור פרנסיסקני, באיטליה של שנת 1327. לאורך הרומאן מדווח באריכות ופרטנות על תכונות רפואיות של עשבים, אופן פעולתם של המצפן, העדשות והמראה, רשימות ארוכות של טכסטים מופרכים ונדירים, מישנות פילוסופיות ותיאולוגיות השליטות בימי-הביניים, ציטוטים מאת בונאוונטורה, בואטיוס, אקווינאס ופילוסופים ערביים, אנקדוטות מהברית הישנה והחדשה ותיאור סיגנונות אמנותיים (כשישה עמודים מוקדשים לתיאור דלת כנסיה!). אקו הוא תיאורטיקן ידוע של תורת הסימנים הפופולרית המכונה 'סמיוטיקה' לצד היותו חוקר ספרות, אשר בין השאר כתב על מיכנה הרומאנים הבלשיים של פלמינג, ומטאפורות והמיתוס של סופרמאן. בעבודת הדוקטורט שלו התרכזו באסתטיקה של ימי-הביניים, תקופה שהוא מתמחה בה וגם מפילוסופיה עכשווית אינו מושך ידו.

'השם של הוורד' כתוב בגוף ראשון ומספרו הוא פרח-נזירים בנדיקטיני בשם אדסו שכמיסגרת חינוכו מופקד על-ידי הוריו בידי אח פרנסיסקני מלומד, ויליאם מבאסקרביל האנגלי, המוזמן לחקור פרשת רצח מיסתורי במינור פרנסיסקני באיטליה. בהקדמה מצוין, כי באחרית ימיו העלה אדסו על הנייר את הפרשות המסעירות שהיה עד להן בנעוריו, כשהתלווה למחנכו. תרגום צרפתי המתבסס על מהדורה מהמאה ה-17

של המקור הלטיני של אדסו נפל לידי המחבר, שהינו מלומד שכמה גילויים מרשימים נזקפים לזכותו. לאורך מסלול מסעו מעיין המחבר בגירסה הצרפתית ובהתלהבות פרי-השראה מתרגמה לאיטלקית אל מחברותיו. מחברות תרגום אלו מהוות עתה את העדות היחידה לזכרונותיו של אדסו, שכן המחבר מתקוטט עם הדמות שליוותה אותו במסעו וזו נעלמת עם הגירסה הצרפתית. מאמציו להתחקות אחר הטכסט של אדסו מעלים חרס. המחבר מחליט, איפוא, לפרסם את הזכרונות ברומאן שיוצג כיצירה מקורית של אדסו ממלך, המספרה תוך כדי השתלשלות האירועים.

הרומאן עב-הכרס מחולק לשבעה חלקים שכל אחד מהם מכיל אירועי יום בודד. הפרקים בכל אחד משיבעת החלקים מסודרים על פי סדר השעות הליטורגיות. הכותרות בראשם, המסכמות את שהתרחש, הוספו על-ידי המתרגם הצרפתי והמחבר תירגמן לאיטלקית. והשאיין בטכסט לצד קטעים לטיניים, שהטכסט הצרפתי הביאם כלשונם.

'השם של הוורד' מגולל סיפור בלשי, שחשודיו הם אחים במינור פרנסיסקני וחוקר הפרשה, ויליאם מבאסקרבייל, הוא אח פרנסיסקני מלומד ממינור אחר, שכלי חקירתו הם הלוגיקה של אריסטו, ידענותו הלשונית, סקרנותו המדעית, המישנות הפילוסופיות של רוג'ר בייקון וויליאם אוקאם ואהבתו לספרים. חמישה נזירים נופחים נשמתם כפחות משבעה ימים ושניים נוספים נכפתים כפקודת שליח האפיפיור. אדלמו, מאייר הספרים, נמצא ללא רוח חיים לרגלי צוק, ונאנטיס המתרגם מערבית ליוונית תקוע במהופך בחכית מלאה דם חזירים, קצות האצבעות והלשון בגופת עוזר הספרן, ברנגר, מוכתמים בסימנים שחורים. סברינוס, אמן סגולות העשבים והאחראי על המירפאה ובית-המרחץ נמצא מתבוסס בשלולית דם כשלצידו כלי מתכת כבד; גופת הספרן, מלאכי, מתגלה כשעליה אותם סימנים שחורים כמו אצל ונאנטיס. לאחר שהתעלומה באה על פתרונה, נחנק אב-המנזר למוות במעבר אטום ונזיר קשיש עיוור כשם חורחה מתאכר בהרעלה.

הבלש ויליאם מבאסקרבייל מגלה, כי כל המיתות המוזרות מוליכות בדרך זו או אחרת לספר נחשק ואסור השוכן במקום הקרוי פיניס אפריקאה ("פיניס אפריקאה" פירושו בלטינית סוף אפריקה) בספריית המינור, שהיא הספרייה הנוצרית הגדולה בעולם, ולאיש מלבד הספרן ועוזרו אסור להיכנס אליה. הספרייה תוכננה כמבוכן אשר כל המצליח לחדור אליו אינו מוצא דרכו החוצה. תוכנית המבוכן נשמרה בסוד מאות בשנים והועברה מפה לאוזן מספרן לעוזרו. הספרן לבדו מכיר את מיבנה המבוכן וכוחו לאחר את הספרים, שהמיספרים והאותיות שעל גבם מורים על מיקומם במדפים ובחדרים. הספרים מסודרים בקטלוג על פי סדר כניסתם למינור, והספרן לבדו מחליט מתי, כיצד ואם בכלל יושאל ספר מסוים לנזיר לקריאה. מגמת האיסור היא להרחיק שקרים כחובים מאוזני הנזירים ולהגביל אמיתות לאוזניים היפות להן.

ליד הספרייה מצוי חדר הכתיבה, שלו ארבעים חלונות ואליהם סמוכים ארבעים שולחנות שגוהרים עליהם מאיירים, מתרגמים, חוקרי-עתיקות ומעתיקי ספרי קודש. ויליאם ואדסו מבקרים בהסתר בחדר הכתיבה, כדי לסקור את מכתבתו של ונאנטיס המתרגם ליוונית שנתגלה בחכית הדם, ומגלים כי ספר ביוונית שהיה מונח שם קודם לכן, חסר עכשיו. על הריצפה נמצא דף, שכנראה נשמט מהספר שנגנב בחופזה, ותוך חימום דף זה מתגלים סימנים נסתרים שאדסו מעתיקם, שכן מישקפי ויליאם נגנבו על-ידי דמות נעלמה שחלפה בחדר. ויליאם מצליח לפענח את הצופן שמכריז בלטינית 'היד מעל הצלם פועלת על הראשון והשביעי של הארבע'. עוד מתברר, כי כל אלו שעילעלו בין דפי הספר המיסתורי מתו בגלל הרעל שפוזר ביניהם. בעזרת הגיונו משרטט ויליאם את מיבנה הספרייה הכוללת ארבעה מיגדלים, שבהם חדרים קרועים כחלונות המקיפים חדר אמצעי. סוד הכניסה למבוכן מתגלה לווייליאם, ובעזרת מפה ששירטט מתנועעים הוא ואדסו לאורך חדרים המסומנים באותיות שמצטרפות יחד לשמות המציינים איזורים בעולם (תרשים מובא בגוף הטכסט). הספרייה בנויה איפוא כמפת תכל. תוך גישוש באפילה מתברר, כי אין גישה לחדר האמצעי במיגדל המערבי החסום בקירות, ויליאם גוזר מכך, כי זה מקומו של הפיניס אפריקאה המכיל את הספרים האסורים.

בניסוינו להתחקות אחר שושלות הספרנים במינור, עליהן למד מפי אב המינור ושמועות אחרות, מסיק ויליאם, כי בין הספרן פול מרימיני, שסבל ממום של אי-יכולת כתיבה וירשו, היה ספרן נוסף, שכן קטע בקטלוג המכיל את רשימת רכש-הספרים כתוב בכתיב-יד אחיד ואורכה של רשימה זו מלמד, כי נערכה במשך תקופת כהונה ארוכה מזו של ספרן אחד. ויליאם סבור, כי עוזרו של פול מרימיני רשם במקומו את

הרכישות בקטלוג, ולאחר שפול נפטר, נתמנה במקומו לספרן והמשיך לרשום בקטלוג. חלום סוריאליסטי ופליטת-פה מיקרית של אדסו מביאים את ויליאם לידי התרת התעלומה. אדסו שח לווייליאם את תוכן חלומו האחרון וזה קובע, כי הוא מבוסס על טכסט בשם 'קואנה קואפריאני', פארודיה משעשעת על כתבי-הקודש האסורה לקריאה, שהנזירים לוחשים אותה מפה לאוזן. עוד נודע כי הספר המיסטורי מכיל ארבעה טכסטים שהראשון בהם הוא טכסט ערבי, השני סורי, השלישי לטיני והרביעי יווני. חלומו של אדסו מהווה רמז מיסטי, שבנוסף למפתחות אחרים מצביע על כך, כי הטכסט השלישי כנראה הוא פירושו ל'קואנה קואפריאני', שנחלמה על-ידי אדסו.

סוד הכניסה לפיניס אפריקאה נפתר באורווה חשוכה כשאדסו מלטף סוס ופולט "טרטיוס אקווי" (שפירושו בלטינית "השלישי של הסוס"). כשווייליאם תוהה לפשר דיבורו, הוא משיב, כי עוזר ספק-המזון רצה לעשות כישוף עם סוס זה, והשתמש בביטוי האמור בהתכוונו בכך לאות השלישית במילה 'סוס'. ויליאם מברכו על שבהיסח-הדעת פתר את תעלומת המשפט 'היד שעל הצלם פועלת על הראשון והשביעי של הארבע'. מעל המראה (המשקפת דמויות ומכאן כינויה 'צלם') שעל אחד הקירות החוסמים את הכניסה לפיניס אפריקאה, חקוק המשפט הזה, שאחת המילים בו היא "קואטור" (שפירושה ארבע). המשפט מכוון אפוא את היד ללחוף על האות הראשונה "קיו" והאות האחרונה "אר" במילה "קואטור". ואמנם כשהשניים ממלאים את הוראות אלו, נפתחת בחריקה המראה, שאינה אלא דלת סודית. בפנים מחכה להם הרוצח, הלא הוא חורחה הקשיש שאיבד את ראייתו מאוחר בחייו, ולפני זה היה הספרן שירש את פול מרימיני, ומאז פעל מאחורי הקלעים למינוי הספרנים, ולמעשה שלט במינור.

ויליאם מבקש ממנו את הכרך, שמכיל ארבעה טכסטים, שהרביעי בהם הוא עותק יווני של החלק השני של ה'פואטיקה' לאריסטו, והעוסק בצחוק. בנעוריו גילה חורחה עותק יחיד זה שנשחמך, נגנב, משח דפיו ברעל והסתירו מעין אדם בפיניס אפריקאה. מאז טוענים כי אבד. ויליאם משמיע באוזני חורחה את פתרונו: אדלמו התאבד לאחר שמכר תמורת הספר את גופו לעוזר הספרן, בראנגר. ונאנטיוס, שגנבו ועילעל בו, מת מהרעל, כפי שמעידים על כך הסימנים השחורים על לשונו ואצבעותיו, ואילו בראנגר, שמצא את גופת ונאנטיוס במטבח וחשש מחקירות, טמנה בחבית הדם. כשעילעל בדפים הכתובים יוונית, הורעל. מלאכי רצח את סברינוס, שכן חורחה, המורדה שלו, הטיל בליבו חשד, כי קיים יחסים עם אהובו בראנגר. הספרן מלאכי, כלבו הנאמן של חורחה, מגלה לראשונה עצמאות ומת תוך עילעול בספר על הצחוק.

חורחה הסתיר את החלק השני של ה'פואטיקה' מפני שחיברו פילוסוף, שכל אחד מכתביו השמיד חלק מתורת הנצרות. ספר זה מסוכן שכן העלה את הצחוק, החידות, המטאפורות ומישחקי המילים למדרגת אמנות וכלים לרכישת ידע. הצחוק משחרר מפחד השטן, מביא לידי גאווה ומדגיש את החיים הארציים. כשווייליאם מבקש מחורחה את הספר, קורע חורחה את דפיו ותוחבם לפיו בעודו צוחק כמשוגע. חורחה נמלט וחוזר ונתפס בעודו ממשיך בזלילת הספר. הוא מושך מידי אדסו את המנורה, אשר בחומה הוא חש, ומשליכה באוויר. האש אוחת בספרים ופורצת בערה המכלה את הספרייה, ומתפשטת לשאר חלקי המינור הקורסים תחת לשונות האש. בתמונה האחרונה נראים משרתים, נזירים וכהמות, חלקם אחוזי להבות, השועטים לכל עבר בבהלה בעוד ויליאם ואדסו נמלטים מהמקום.

העלילה מתרחשת בתקופת כהונתו של האפיפיור יוחנן ה-22 הידוע בהתנגדותו לפרנסיסקנים וכמיוחד לתנועת הספיריטואליסטים, זרם במינור הפרנסיסקני, שטען לעוניו של ישו ושליחיו והטיף לחיים ללא רכוש. יוחנן הסתכסך עם הקיסר לואיס מבוואריה בדבר מינויו לשלטון לאחר שזה הביס את הקיסר פרידריך מאוסטריה. רמזים להתרחשויות ההיסטוריות חוזרים ומופיעים ברומאן. כבר הזכרתי, כי הבלש הפרנסיסקני נעזר במישנות פילוסופיות ותיאלוגיות, כדי לגזור את מסקנותיו, ודיון מפורט בתורות אלו מובא בפני הקורא, כשההנמקה הריאליסטית לכך היא חינוכו של אדסו ועולמו הרחני של האח המלומד. ויליאם פורש בפני אדסו, חניכו, שיקולים המניעים אותו לאמץ גירסה מסוימת ולא אחרת של השתלשלות העניינים, ובאמצעות כך מפגין אומברטו אקו את ידענותו הרבה בכל מה שקשור בימי-הביניים. העובדה שהסיפור מועלה כפי אדסו הצעיר והתמים, שבמיקרים רבים אינו מבין את כל שאוזניו שומעות ועיניו רואות, מאזנת ומפצה את מבוכת הקורא, שלצד אדסו חוזר ומאבד דרכו כאפילת המבוך הפילוסופי-תיאלוגי-מדעי, מצד אחד, והיסטורי-חברתי-אמנותי, מצד שני, של ימי-הביניים.

אנו חוזרים ומוצאים בטכסט הדים לבעיית האוניברסלים שפילוסופים ימי-ביניים כתבו עליה. השאלה האונטולוגית, שהתחבטו בה היתה מה במציאות החיצונית מקביל למושגים הכלליים שבמחשבה, וזו הפסיכולוגית דנה באופן בו נוצרים אצלנו מושגים כלליים. השיטות השונות נבדלו זו מזו ונעו בין הקטבים של ריאליזם קיצוני ונומינליזם. הגישה הראשונה גרסה, באופן גס, כי יש קיום בעולם החיצוני למושגים כלליים, כשלכל אחד מהם מקביל עצם יחיד שאינדיווידואלים שונים נוטלים בו חלק. בקצה השני אנו מוצאים נומינליסטים שטענו כי לאינדיווידואלים בלבד קיום בעולם החיצוני, ואילו המושג הכללי נוצר במחשבתנו על-ידי מציאת דומי בין אינדיווידואלים שונים והפשטה. אדסו מעיר, כי מחנכו דיבר תמיד בכבוד על-אודות דברים פרטיקולריים, והערה זו בנוסף לעובדה כי ויליאם הוא חסידו של הפילוסוף אוקאם, מלמדת אותנו כי היה נומינליסט.

בהקשר זה מסביר ויליאם לאדסו כיצד מהסימנים בטבע למד על טיבו של סוס אבוד, שחיפשו אחריו במינור. סימנים מסוימים הביאוהו ליצירת המושג הכללי 'סוס' ואחרים היקנו לו ידע על סוס מסוים. בנוסחו לפתור את התעלומה מי הרעיל את ונאנטיוס אומר ויליאם לאב המינור, כי בעיית הסיבתיות מקשה עליו אימוץ מסקנה מסוימת, שכן בין כל סיבה ותוצאה מצויות שרשרות סיבתיות אינסופיות. הוא מתייחס לדבריו של אב-המינור, כי מה, שכביכול, נראה לנו כסיבה האמיתית, יכול להיות משועבד לשרשרות סיבתיות אינסופיות. למשל הרעלת ונאנטיוס יכולה להיות תוצאה של התערבות שדית. במקום אחר כשתהיה על המסקנה שצריך לגזור מכך שלוונאנטיוס וכראנגר אצבעות עם סימנים שחורים, פוסל ויליאם את מסקנתו של אדסו בהצביעו על כך, כי טיעונו המובלע אינו תקף, ועל-ידי תיקון הנחותיו מעמיד לפניו אחד מההיקשים התקפים של אריסטו שצורתו מתכנה 'דארי'.

אפילו סוד הכניסה לפינים אפריקאה, כפי שצינתי קודם לכן, טמון כהכנה של לוגיקאים בימי הביניים בין מונחים המציינים סימנים שאינם לשוניים, שנקראים מונחים של 'כוונה ראשונה' ומונחים המציינים סימנים שהינם לשוניים ושכוננו מונחים על 'כוונה שניה'. כשפתר ויליאם את החידה הפילוסופית, שאינה אלא ההבדל בין איזכור ושימוש בביטוי לשוני, נפתח בפניו גן הספרים האסורים. גם רמז לאימרה המפורסמת מהטרקטטוס של הפילוסוף ויטגנשטיין אנו מוצאים כאן, ויליאם משייכה למיסטיקאן בן-אראצו של אדסו ומדקלמה בגרמנית בינונית-גבוהה של המאה ה-14. ויליאם מהרהר בכך, כי בדרכו אל הפיתרון חיפש מראית של סדר, כשלמעשה היה צריך להניח כי אין סדר בעולם. הוא מוסיף, כי הסדר שאנו מדמים הוא כרשת, או סולם, שניבנה כדי להשיג משהו אחר, אבל אחר-כך יש להשליך את הסולם, כי אפילו היה שימושי, לא היתה לו משמעות. ויטגנשטיין אומר, כי הטענות בטרקטטוס שימשוהו להבהרה, וכל מי שהיבין צמד על חוסר פישון כשישמשוהו כצעדים שיש לטפס מעבר להם. המשתמש צריך להשליך את הסולם לאחר שהגיע לראשו.

מורו הרוחני השני של ויליאם מחוץ לאוקאם הוא רוג'ר בייקון, פרנסיסקני שהתעניין במידה שווה כמדע נסיוני ובתיאולוגיה. כמיסגרת התעניינותו הראשונה כתב על אסטרונומיה ואופטיקה, כשהוא מרחיב את הדיבור על מיכנה העין, עקרונות ותנאי הראייה, שכירת קרני-האור ושימושי מדע האופטיקה. ויליאם מייחס לו את הגיית רעיון המכונה המעופפת וטוען, כי ממנו למד להתבונן בסודות הטבע ולהשתמש בידע לשיפור חיי האדם. ויליאם מפתיע את האחים במינור במכשיר-הפלא שהוא מרכיב על אפו מדי קוראו טכסט מסוים, ומסביר לאדסו את עקרונות פעולתו. כשהשניים נתקלים בספריה במראה, שנועדה להפחיד את הפולשים לספריה (ומצליחה בכך), מסביר ויליאם לאדסו את עקרון פעולתה, — ושוב מבצבצת מאחורי ההרצאה דמותו של בייקון שניסה ליצור מראה והצביע על שימושה בשדה-הקרב להפחדת אויב. בייקון כתב על שימושי המצפן, וישנו קטע ברומאן, שבו ויליאם מראה לאדסו אבן מופלאה, שכל אימת שמקרבים אליה סכין מרזל, הסכין נצמדת אליה. הוא מסביר, כי ניתן למלאות כלי במים, לנעוץ מחט כרזל בפקק הצף על פניהם, ולהעביר את האבן על המחט. המחט הנעוצה הפקק תפנה תמיד צפונה, ועל פי התיאוריה של ויליאם, קוטבי השמיים הם אלה המשפיעים על המחט, שירשה את תכונות האבן הפלאית אשר ככוחה להניע מכונה לנצח.

הדוגמאות שהבאתי מראות כיצד חלה הבחנת הסופרת מקארתי בדבר אהבת העובדות על הרומאן של אקו הנקי מזיופים, ממלל רגשני ומהגיגים ילדותיים. פה ושם לוקה מחבר היצירה בסיכול ועמימות, שכן גיבורו ויליאם חסר אותו הברק, הדיוק והבהירות המאפיינים את מחשבתו וכתבתו של הפילוסוף. ייתכן כי

אפשר לתרץ זאת בנימוק שוויליאם אינו פילוסוף, או אדסו אינו מציג אח דבריו כלשונם. חסר כאן גם אותו ה'משהו' החמקמק המבדיל בין סופר לאמן. אין כאן הרבה דימויים, משפטים וקטעים מרגשים, הבחנות ומעברים מעוררי השתאות וקול אישי מיוחד שאי־אפשר לטעות בו אצל אמנים העוסקים בכתיבה, כמו הנרי ג'יימס, טולסטוי, נאבוקוב ועגנון. אבל אקו העמיד לפנינו רומאן כתוב כהלכה ובכשרון, וגם זה נדיר. נראה, כי הדברים שאקו כתב על יוצרו של ג'יימס בונד מתקיימים לגבי כתיבתו שלו: "פלמינג' כותב היטב' במובן הבנאלי וההגון של הביטוי. יש לו קצב, מהירות ותחושה חושנית מסוימת למילים. אין פירושו של דבר כי פלמינג הוא אמן; אבל הוא כותב באמנות"